

BALÁZS GÉZA

A kizárt és a köztes harmadik

BALÁZS GÉZA (1959) Budapest

„Ha Arisztotelész mexikói lett volna, a logikánk is más volna” – tartja egy szellemes mondás. Arra utal, hogy az arisztotelészi logika uralja az európai és amerikai tudományosságot; amelynek alapelve az azonosság, ellentmondás és kizárt harmadik. A világ más részein azonban a kizárt harmadik elve nem terjedt el, így egy egészen más tudományos megközelítés és életmód alakult ki. A keleti és nyugati világszemlélet (világnézet) legjobban a kizárt harmadik–köztes harmadik kapcsán ragadható meg. A kétértékű logika ellentétpárokban gondolkodik, a többértékű viszont átmenetekben, folyamatokban. Felfigyeltek erre már a filozófusok, antropológusok, a tudatos utazók is. A következőkben bemutatom az arisztotelészi kétértékű logikai gondolkodást, az ettől eltérő többértékű logikai gondolkodást, majd új felfedezésként azt, hogy a magyar kultúrában is nyomokban föllelhető a keleti, többértékű (mellérendelő) gondolkodásmód; végül pedig néhány pszichológiai megközelítést, amely a nyugati kultúrában élők számára ajánlja ennek a keleti gondolkodásmódnak a megismerését.

Az európai klasszikus filológia, irodalom- és nyelvtudomány nem tud mit kezdeni a másféle, mondjuk, alternatív vagy metafizikus megközelítésekkel, ahogy a metafizikai megközelítés sem a tudományossal. Nálunk nem divatos, hogy a tudomány az egész emberről szóljon. Az antropológia azonban az embert teljességében, metafizikai lénynek látja, mondja Táncczos Vilmos.¹

ARISZTOTELÉSZ, A KÉTÉRTÉKŰ LOGIKAI GONDOLKODÁS ÉS A KIZÁRT HARMADIK

Arisztotelész a következetes, egyértelmű gondolkodás alapját három alapelvben látta: azonosság, ellentmondás, kizárt harmadik elve. Mindennapi tapasztalataink is ezt mutatják. Ha azt mondjuk, hogy „ma tojásleves lesz ebédre”, akkor nem gondolhatjuk azt, hogy karfiollesves, vagy azt, hogy holnap, vagy azt, hogy vacsorára, mert akkor nem értjük meg egymást. Holott a filozófus, a pszichológus és a nyelvész is tudja, hogy gondolkodásunknak, viselkedésünknek vannak furcsa, mélyebb rétegei, s ezek nemcsak zavaró, hanem alkotó módon is megnyilvánulhatnak. A „ma tojásleves lesz ebédre” kijelentés még sok egyéb dolgot jelenthet. A nem kizárólagos, nem logikus beszédcselekvések, a fantázia szárnyalása, az intuíció, a játékoság (és persze sok más) is jellemzik az embert.

Arisztotelésznél a logikus gondolkodás harmadik ismérve: a kizárt harmadik (a harmadik kizárásnak elve): „nem minden állítás és tagadás esetében szükségszerűen igaz az ellentmondás egyik tagja, és téves a másik”.² Az európai gondolkodás és tudomány Arisztotelész *Metafizikája* és *Hermeneutikája* nyomán egy irányba indult el. S mindmáig annak egyik vezérlő elve a kizárt harmadik törvénye. A kizárt harmadik tehát egy logikai törvény, amely szerint két kijelentés közül – amelyek egyike tagadja azt, amit a másik állít – az egyik feltétlenül igaz.³ Más megnevezéssel ez a kétértékű logika. Ezzel szemben vagy ezen túllépve beszélhetünk többértékű logikáról. A többértékű logika: formális logikai rendszer, amelynek kifejezései több mint két igazságértékkel..., általános esetben pedig bármilyen véges számú vagy végtelen értékkel rendelkezhetnek.⁴ Ennek másik neve: paradox logika.

A két logikai rendszer – tehát a kétértékű és a többértékű – más megoldásokhoz és kulturális különbségekhez vezet. „Arisztotelész óta a nyugati világ az arisztotelészi filozófia logikai elveit követi. Ez a logika az azonosság elvein alapul, amely kimondja, hogy az A az A, az ellentmondás törvényén (A nem nem-A) és a harmadik kizárásnak törvényén (A nem lehet A és nem-A, továbbá sem A, sem nem-A).⁵ Az arisztotelészi axióma mélyen beivódott gondolkodási szokásainkba. Bár akadtak, akik felhívták a figyelmet a harmadik lehetőség kizárásnak problémáira. Ilyen volt a kétfelé érvelés. Karneádész saját tanítványait is megtévesztette azzal, hogy mi is a véleménye egy problémával

kapcsolatban: „a kétfelé való érveléssel kimutatta, hogy egyik racionálisan kifejtett álláspont sem lehet teljesen meggyőző... nagyban segített előhozni a rejtett előfeltevéseket és explicitté tenni azokat”.⁶ És ez vezetett el az ataraxiához, a zavartalanság nyugalmához és boldogsághoz.

Amikor nyugalomra van szükségünk, akkor feltétlen bizonyosságokra vágyunk, és ezt gyors döntésekkel akarjuk elérni. A „bizonyosságra vágyás és a haladás örökké sürgető kényszere tette egyszer csak uralkodóvá a nyugati világban a kétértékű logikai gondolkodást. Azt a szemléletet, amely szerint egy döntés csak helyes vagy helytelen lehet, csak igaz vagy nem igaz, csak jó vagy rossz. Uralkodóvá tette azt a szemléletet, amelyik kizárja minden harmadik állítás érvényességét, tagadja minden más döntés lehetőségét” – írja Sári László,⁷ és visszautal a forrásra, Arisztotelészre: „Már Arisztotelész megfogalmazta a gúzsba kötött gondolkodásnak ezt a szabályát, ez volt nála a kizárt harmadik törvénye, mely törvény azóta is érvényben van gondolkodásunkban. Ennek értelmében minden olyan esetben, amikor két út áll előttünk, csak az egyiket ítélni lehetjük jónak, járhatónak, a másikat mint tévutat vagy járhatatlant el kell vetnünk.”⁸ Olyankor is ezt tesszük, amikor kettőnél több lehetőség van, de csak egyet hagyunk meg. Az igaz, hogy sokszor kell praktikus okból egyedül egy választási helyzetben dönteni, viszont az is igaz, hogy közösen, türelmesen több választási lehetőséget is feltárhatnánk. Sári László a kizárt harmadik kapcsán kritizálja a sietséget, a türelmetlenséget, a pusztá célszerűséget, praktikumot: „A kétértékű logikai gondolkodással egyirányú utcába futottunk, uralkodóvá tettük magunk fölött az egyirányú, lineáris időt.”⁹

kétértékű logika

kizárt harmadik (a harmadik kizárásának elve)
egyirányú, lineáris idő
ellentétek

többértékű logika

paradox
kétfelé érvelés
különbségek

Hamvas Béla is felfigyelt az ellentét-logikára: „A történeti ember nem képekben, hanem értelmi ellentétekben gondolkodik, és az archaikus emberhez viszonyítva teljesen vak. [...] Ellentétek a valóságban nincsenek. Mi az, ami a valóságban van? Egyetlen szóval: különbségek. A világ nem az ellentétekben, hanem a különbségekben van.” Ezután Hamvas pontosan leírja az ellentétet és a különbséget mint a történeti (modern) és az őskori ember világlátásának jellemzőjét. „Az ellentét képlete: a fogalom és az ellenfogalom. A kettő együtt: a dolog maga és tükörképe. – A különbség képlete: a világ hasonlóságainak és különbségeinek végtelensége. A minőségek és a mennyiségek lépcsőzetes különbözősége. Minden hasonló különbözik és minden különbség hasonló, de úgy, hogy soha a hasonlóság teljesen egybe nem esik és soha a különbség teljes ellentétévé nem válik. Az ellentét nem a világ és nem a valóság tulajdonsága, hanem az absztrakt értelemé. A valóságban tárgyak, dolgok, emberek, események, gondolatok, lények, képek megszámlálhatatlan fokozata él, s még a tőle legtávolabb fekvővel is minden megegyezik valamivel és valamiben, sőt minden hasonló a másikkhoz, mert »ami fent van, az nem egyéb, mint ami lent van«... Az analógia-látás a hasonlóságok és különbségek iránti érzékenység.” Nem sokkal később újra hangsúlyozza: „A modern ember értelmi ellentétekben gondolkodik.” Ezzel szemben: „Az őskori ember mindig: megkülönböztet.”¹⁰

Tehát a modern európai tudományosság a kétértékű logikai gondolkodás béklyójában van. De nincs ez így mindenhol, s ezt csak kevesen fedezik föl.

SZEMBEN ARISZTOLÉSSZEL: TÖBBÉRTÉKŰ LOGIKAI GONDOLKODÁS

Az ázsiai gondolkodás s benne a megengedő (emocionális) hindu alapállás: az *is*. A *Rigvéda* így fejezi ezt ki: *Tad ekam tvan* (te magad vagy az Egy), nem vétheted el az utad, minden úton megközelítheted az egyetlen realitást. Ebből következik, hogy Indiát (csakúgy, mint a hagyományos Ázsiát) a többértékű logika, másként a mellérendelés, az „egymás mellett ezrével keletkező, változó formák” világa uralja.¹¹ Az indiaiak felfogása szerint az ember folyamatosan újjászületik (ez a számszára, a körforgás). Ebből csak visszahúzózással, félreállással lehet szabadulni. Az indiai türelmesség mélyen gyökerezik az időben és az indiai vallásokban, és ez a türelmesség táplálja az *is-is* gondolkodást.

Az arisztotelészivel szembehelyezkedő másféle logikát rendszerint a keleti filozófiákkal és kultúrákkal kapcsolatba került kutatók kezdték el hangsúlyozni. Erich Fromm így látja: az arisztotelés-

szivel ellentétes logika nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy A és nem-A egyidejűleg X állítmánya lehessen. Ez a paradox logika. „Paradox logika uralkodott a kínai és az indiai gondolkodásban, Hérakleitosz filozófiájában, majd később dialektika néven Hegel és Marx filozófiájában.”¹² A kizárt harmadikat ezzel a példával illusztrálja Seebauer:¹³ „A pénzérmeknek azonban van pereme, és előfordulhat, a feldobás után a peremén áll meg. Vagyis sem az egyik, sem a másik állapotban. A klasszikus tudományos gondolkodásban ez nem lehetséges, mivel elfogadott az arisztotelészi kizárt harmadik elve.” A paradox logika Lao-ce szerint: „Az igaz szó: mint önmaga fonákja.”¹⁴ A paradox logikának két formája van, pozitív és negatív formula. A pozitív formula: az és nem az. Ez jellemzi Hérakleitoszt, a taoizmust, a hegeli dialektikát. Hérakleitosz közismert mondása utal a paradox logikára: „Ugyanazokban a folyamatokba lépünk, és mégsem ugyanazokban lépünk, vagyunk is, meg nem is vagyunk”; „Ugyanaz van benne az emberben élve és halva, és ébren és alva, és fiatalon és öregén.”¹⁵ A paradox logika negatív formulája: sem ez, sem az. Ez jellemzi az indiai filozófiát. A paradox logika példája Lao-ce: „A nehéz a könnyű alapja, / a nyugalom a mozgás apja.”¹⁶ A keleti logika a kontextusra is figyel, holisztikus, figyelembe veszi a „köztes harmadikat, sokadikat” is. Erre legszebb példa a logikai többértelműséget igazoló tetralemma (négyes tagadás): „a nyelvi többértelműség magában hordozza a logikait is” – írja Sári,¹⁷ s itt érdemes hangsúlyozni, hogy bár a magyar más szerkezetű nyelv, de ugyanez a mi nyelvünkben is megvan:

Lin-csi (Sári László álneve) tétele: „1. Olykor elhagyjuk az embert, de nem hagyjuk el a világot, 2. Olykor elhagyjuk a világot, de nem hagyjuk el az embert, 3. Olykor elhagyjuk az embert is, a világot is, 4. Olykor nem hagyjuk el sem az embert, sem a világot.”

A taoizmus, az indiai, a szókratikus gondolkodás csúcса ez a kijelentés: *Nem tudunk*. A nyugati világot jellemző végtelen dogmatikai viták, az eretnekekkel szembeni intolerancia, az eltorzult vallásos magatartás a kétértékű gondolkodásra vezethető vissza. „A görög filozófia nyomában járó racionalista európai gondolkodás alapszabálya a logikai vagy-vagy. Ha te x-hívő vagy, nem lehetsz y-hívő. Aki mindenben hisz, azt nálunk hitetlennek könyvelik el. A hindu gondolati alapreflex az »is«: minden úton közelítheted a realitást, amely benned mindenképpen megvan, s amelyet így a mindenséghez köthetsz. Így a hit, az istenségnek való odaadás megélésének formái rendkívül változatosak. Nincs üldözés, uralkodó irányzat, teológiai zsinat, mely az igazságról dönthet. Egymás mellett ezrével keletkező, változó formák vannak.”¹⁸

Természetesen a kelet sem egységes: de a kizárt harmadik figyelembevétele kapcsán még sok hasonlóság mutatkozik a kínai, hindu (njája-) és a buddhizmus érvelési módja között. Ez utóbbit így jellemzi Pörtl János: „A buddhizmusnak mind metafizikája, mind ismeretelmélete, nyelvfilozófiája különbözik az arisztoteléianustól. Ez a különbség eredményezi azt, hogy a buddhista tanításokból az arisztotelészi logika alkalmazásával levont következtetések korlátozott érvényességűek. A tudományban az általános, mindenki által elérhető törvényszerűség a lényeg, ezt szolgálja az arisztotelészi logika. Ezzel szemben a buddhizmusban központi helyen a más által hozzáférhetetlen egyéni tapasztalás van, tapasztalás alatt értve a meditációs felismerést vagy akár az »aha« élményt is.”¹⁹ Ebből következtet Sári arra, hogy: „A miénktől végletesen különböző gondolkodásmód azért jutott... a legmesszebbre, mert ennyire gyengéje volt a konkrét megítélés és rendszerezés.”²⁰

Egy másik példa a világ első nyelvtana, a szanszkrit Paníni munkája. Vajon nem ennek a gondolkodásnak az eredménye-e: „Panínié minden bizonnyal az emberiség legrégebb írott nyelvtana, az indiaiak nagy büszkeségére a később kialakult nyugati megoldásoknál fejlettebb módszereket használ. Ilyen maga a dévanágari („az istenek városában használatos”) ábécé, a standard szanszkrit írás, amely a véletlenszerűen kialakult betűsorrendünkkel szemben szigorú fonetikai rendszert képez. A magánhangzókat a mássalhangzókat ötös csoportokban követik, a csoportokon belül előbb a zöngétlen, majd a zöngés hangok jönnek, és retroflex megfelelőjük után találjuk „normál” megfelelőjüket. [...] Ugyancsak az indiai nyelvészek műve az egész beszélt nyelv listákba foglalt szótövekre való visszavezetése.”²¹

Egy harmadik példa lehetne a hinduista, buddhista vallás: nincs egyházszerű szerveződés, rengeteg helyi szín, élő hagyomány van, s ezekben az országokban a vallás a mindennapi élet szerves része. „A többértékű logikai gondolkodás birtokában máig így szemlélik tehát önmagukat és a világot Kelet-Ázsia lakói, amikor követik hagyományaikat. Sohasem tekintik pozícióikat, viszonyaikat állandónak, de még tartósnak sem. A mindig változó érvényű állapotok és viszonyok világában folyamatos egyeztető műveletekre van szükség, s ezek sikeréhez feltétlenül szükségesnek és hasz-

nosnak ítélik a modális logika használatát, és az ebből következő többértékű igazodási (viselkedési) technikákat. Ha ezek megvannak, birtokukban már könnyen megvalósítható az összhang...²² Ezt veszítette el a történelem során, részben a sietség, türelmetlenség, „fejlődés”, részben a kizárt harmadik, azaz a kétértékű gondolkodás béklyója miatt a Nyugat: „...az egyirányúság és a sebesség okozta legsúlyosabb veszteség ezen az úton talán nem is a szélesebb körűtekintés és az elmélyültebb látás képességének visszafejlődése, hanem az egyidejűség élményének hiánya. A gondolkodásnak és a cselekvésnek az a szabadsága, mely megengedi, hogy egyidejűleg tekintsünk érvényesnek több – akár egymással ellenkező értelmű – állítást, vagyis feltételezi a legkülönbözőbb célok egyidejű és értelmes létezését, sőt megvalósíthatóságát.”²³

A keleti filozófiából kiindulva a kétértékű gondolkodás fogságába esett modern embert így próbálja meg kizökkenteni (meggyógyítani) a pszichológus: „A gondolkodás világa az ellentmondás foglya marad. A világot végtére is csak egy módon lehet megragadni: nem a gondolat, hanem a tett, az egység élménye révén. [...] Következésképp a hangsúly a helyes életmódra esik... az ismeret nem a helyes gondolkodásban jön létre, hanem a helyes cselekvésben.” A brahmanizmusban, buddhizmusban, taoizmusban, zsidó vallásban a hangsúly a helyes életmódon van, a modern világban Spinoza, Marx, Freud gondolkodásában. „Freudot paradox logikája elvezette a pszichoanalitikus terápia módszeréhez...”²⁴

Pörtl János egy vicc magyarázatával illusztrálja a két- és többértékű gondolkodást: „Az ismert történet szerint a róka és a farkas elhatározza, hogy megveri a nyuszikát. El kell dönteniük, hogy miért, hiszen ok nélkül mégsem lenne korrekt. Megállapodnak, hogy ha van rajta sapka, akkor azért, ha nincs rajta sapka, akkor pedig azért. Tökéletes megoldásnak látszik, a nyuszika nem tud olyan feltételnek megfelelni, melynek következtében ne verjék meg. Ha a »van rajta sapka« igaz, akkor azért verik meg a nyuszikát, ha pedig ez hamis, akkor az ellentéte, a »nincs rajta sapka« igaz, és ennek igazsága eredményezi a verést. Vagy az tény, hogy van rajta sapka, vagy annak ellenkezője, de hogy aktuálisan melyik igaz, ezt nem kell tudnunk a konklúzió megállapításához. Hogy a kétértékűség mennyire természetes meggyőződésünk, mutatja, hogy milyen ritkán jut eszünkbe az, hogy nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy valami sapka-e vagy sem, netán a róka és a farkas öszevitatkozik azon, hogy az sapka-e vagy sem, és ezért nem verik meg.”²⁵

A kétértékű (arisztotelészi, európai) és a többértékű (keleti, ázsiai) gondolkodás összevetése:

alárendelés	mellérendelés
vagy-vagy	is-is
egyértelmű (dogma)	többértelmű
racionális	emocionális

A KELET ÉS A MAGYAR (SZÉKELY) MELLÉRENDELŐ GONDOLKODÁS

Meggyőződésem, hogy a hagyományos magyar gondolkodást és kultúrát nyomokban még mindig jellemzi a Kelet világának többértékű, paradox gondolkodásmódja. Többen utalnak erre, ha nem is ebben a terminológiában.

Filozófiai alapon Karácsony Sándor fogalmazta ezt meg. A magyar ember tudományos „rendszere nem felel meg annak, amit az elemi iskolában tanult... A tapasztalati tudás és a tudományos adatok két párhuzamos absztraktum a lelkében... Történetírása egyszerű elbeszélés, melynek fonálát az egymásutániség szervesen kapcsolata köti össze. Csak igen ritkán váltakozik ez az ok és okozati összefüggésekkel... Retorikája talán a leggyaralóbb. Nemcsak azért, mert könnyen megelégszik érzelmi érvekkel, hanem még inkább két fogyatkozása következtében. Az egyik, hogy csak a nyomról nyomra való következtetést fogadja el, s nem ismeri a nagy távlatokat. Ezt történeti, helyesebben időérzékének majdnem teljes hiánya okozza. A másik, hogy sokszor megelégszik pusztán dialektikával... Vallásos élete bizonyos fokig közönyös. Isten jelenlétét csak nagy általánosságban érzi, s életének legnagyobb részét tőle függetlennek tartja... Okoskodása is mellérendelő. Nyomról nyomra haladni, térszerűleg rendezni a fogalmakat, összerakó párhuzamokban még elbeszélve is: a legkedvesebb gondolkozási módszere. Ezért nagyon könnyen téved mellékvágányra... Beszédjében azért nagyon sok a példa, hasonlat, ötlet és humor...”²⁶

Karácsony jellemzése a magyar népről sokban megfelel egy keleti nép jellemzésének.

Ugyanezt vélem fölfedezni talán még jellemzőbben, még határozottabban a székely gondolkodásmódban. Kilépni a világból, kifordítani, megmásítani a világot. Mindenki érzi, aki erdélyi írórt olvas, vagy székely viccet hallgat, és csak nagyon kevés társadalomtudós tudta pontosan leírni. Tánccos Vilmos kivétel: „A székely gondolkodásmód (szellem, észjárás stb...) legjellemzőbb vonása az a törekvés, hogy ne ismerje el a környező világot valóságosan létezőnek, s így önmagával azonosnak. A székely nyelv... egy külön világot teremt... Játsszuk azt, ami nincs, de lehetne! ... A be nem avatott külső személy gyakran nem is veszi észre azt a szavak mögötti összekacsintást, amivel a beszélők elrugaskodtak már a valóság talajától, s afölött lebegve, azt olykor-olykor csak egy-két utalással érintve, egy önmagáért való fiktív világot kezdenek építgetni. ...a jellegzetes székely metaforák alapja gyakran nem egyszerűen a hasonlóság. A dolgok összevetésébe általában mindenféle humoros elemek belejátszanak, s így megteremtődik az a jellegzetes fordított világ, ami a nagyból kicsit, a serényből lassút, a gyávából bátrát, a félelmetesből nevelésesen esendőt csinál. A metafora a világ fumigálásának eszköze, a benne való otthonosság ismérve.”²⁷ A néprajzkutató meglátásában a „játsszuk azt, ami nincs, de lehetne”, a „fiktív világ”, „fordított világ” gondolatok mutatják a „kizárt harmadik” mégis jelenlétét.

Vajon nem ez a világlátás a Bolyai-matematika kiindulópontja? Bolyai Jánost nem ez a „másként látás” segítette egy matematikai probléma megoldására s egyúttal egy új matematikai paradigma elindítására? Mások is pedzegetik ezt a gondolatot. Bolyai János euklideszi geometriát meghaladó, hiperbolikus geometriájának lényege éppen az, hogy nem az igen-nem arisztotelészi, hegeli dialektikán alapul, hanem túllép az arisztotelészi kizárt harmadik elvén. A kötelező igen-nem választáson túl léteznek más megközelítések; Seebauer Imre Bolyai kapcsán utal erre, és a spiritualításban látja meg a harmadik lehetőséget. A rendszerekben ellentmondások, ellentétek vannak, az embernek pedig választani kell ezek közül. A teljes dialektika azonban a hármasság egyensúlya: szellem, lélek, test ~ értelem, érzelem, akarat; a fizikai jelentéseken túl észlelni, alkalmazni, megérteni kell a spirituális jelentéseket is – aki erre képes, az megtalálja ezt az új világot. De hogy történt ez Bolyai János esetében?

Bolyai Farkas fia, János apja tiltása ellenére a párhuzamosági elv bizonyítására vállalkozott. Rájött, hogy a kétezer éve fennálló alapelv az euklideszi rendszer axiómáiból nem igazolható. „Ekkor jutott arra a gondolatra, hogy a logikai bizonyítás módszerében, a vizsgált alapelv bizonyítása vagy tagadása mellett van egy harmadik elv is, az egység elve. Kidolgozható olyan módszer, mely két ellentétes állítás kölcsönhatását úgy bizonyítja be, hogy az egységüket igazolja. [...] Az *Appendix* egy olyan geometriai rendszer leírását tartalmazza, mely három: az euklideszi, az általa kidolgozott hiperbolikus és az abszolút geometriai szuper-struktúrákból épül fel. Ezzel egy új geometriai rendszer született. Megdőlt az euklideszi geometria egyeduralma, és elhárult az akadály a sokirányú geometriai fejlődés elől. Bolyai János új geometriai rendszere a zárt euklideszi rendszer helyett a nyitott rendszer módszertanát nyújtotta a matematikának. Egyben lehetőséget teremtett, hogy az ember modellt válasszon a geometria rendszeréből, a saját rendszerének kidolgozásához.”²⁸ Seebauer szerint a gondolat az „emberiség kollektív tapasztalataiból, a virtuális tudástérből” származik, bár más elképzelések is születtek: „Kutatták az előzményeket a geometriától a fizikán keresztül a filozófiáig, melyből megszülethetett a tagadás, a híressé vált mondat: »... a semmiből egy új, másik világot teremtettem.« Mivel ilyen előzményt a tudományok területén nem találtak, volt, aki a székely templomok kupolájának íveiben, mások a kopja formájában látták meg azt a tárgyat, melyből a nem euklideszi geometria gondolata kipattant.”²⁹ Ezt egészíteném ki én azzal, hogy ez a gondolkodásmód szerintem a székely világot, világképet jellemzi. S erre az ismertetett nyelvi jelenségen (székely furfang, humor) kívül még egy bizonyítékot találtam. Bolyai János tehát a párhuzamosok euklideszi axiómája kapcsán a kétértékű, igen-nem logikát haladja meg, túllép rajta, s teszi többértékűvé. Lükő Gábor éppen a párhuzamosokat említi a magyar nép sajátos térszemlélete kapcsán. Szerinte az európai látásmódban a „távlati kép szerkezete a végtelenben találkozó párhuzamosok elvén épül, de ismertnek veszi a végtelent. Akár a kép keretein belül, akár azon kívül, de elérhető távolságban egyesülnek párhuzamosai, tehát érzékeink számára nem is párhuzamosok, és a síkban metszik egymást. A keleti művészet tisztelőtlen tartja a párhuzamos vonalakat, tehát a végtelenséget is, párhuzamos vonalai sohasem metszik egymást, mert a végtelen elérhetetlen, nem érzékelhető számunkra...”³⁰ A perspektivikus ábrázolás alárendelő, a perspektíva nélküli mellérendelő, utóbbi jellemzi az ázsiai, keleti térszemléletet, amely a magyar népművészet aszimmetrikus kompozícióban is felbukkan.³¹

Nem lehet, hogy a magyar kultúrában kódolt az ázsiai végtelen és ez európai végesség ütközött össze Bolyaiban, s tette lehetővé a paradigmából való kilépést? Továbbgondolva: nem lehet, hogy valamennyi, a magyar kultúrához erősen kötődő tudásban ez működik?

„HARMADIKRA JUTÁS”: A TÖBBÉRTÉKŰ GONDOLKODÁS FELHASZNÁLÁSA

Bolyai János új geometriája további, mindennapi konfliktusaink, feszítő ellentmondásaink kapcsán is üzenettel bír. Bolyai az „Appendixben kidolgozott az emberiség számára egy új utat, és a háború pusztítása helyett a béke biztonságának a tudást ajánlotta. Megmutatta, hogy geometriai rendszerét modellnek véve hogyan lehet eljutni a kiteljesedett dialektikához. Dialektikája lényege, hogy a hármasság – tud, érez és akar képességek közötti ellentmondás – feloldásával egyensúlyhoz juthatunk.”³² Bolyai János új világának üzenete az, hogy észlelnünk kellene és figyelembe kellene vennünk a spirituális világot is: „Az elme külső és a belső képességei közötti egyensúlyteremtés képességének elsajátítási módjainak összeegyeztetésében van a kompromisszum lehetősége. A buddhista gyakorlatokban, a kínai filozófiában, az indiai és más ázsiai népek kultúrájában ott vannak azok a tudáselemek, melyek az euro-atlanti kultúrával összeillesztve reményt nyújthatnak a hiányzó tudás megismerésére. Nem véletlen, hogy Bolyai János is feljegyezte magának az indiai tanítók és tanításai tanulmányozásának szükségességét.”³³

A modern – gyakorlati – pszichológia is többször utal az általunk kizárt harmadik bevonására. A Watzlawik–Weakland–Frisch pszichoterapeuta-csoport a problémamegoldásban a látszólagos „józan éssen” alapuló első fokú változások helyett a furcsának, váratlannak, a józan ésszel ellenkezőnek tűnő, rejtélyes, paradox másodfokú változásokat javasolja. Példaként hozzák Tai Hui Zenmestert: „Ha ezt botnak nevezitek, állítok; ha nem botnak nevezitek, tagadok. Hogyan tudnátok megnevezni az állításon és a tagadáson kívül?” Erre gondolhatott Lukács apostol is: „Aki meg akarja tartani életét, elveszíti azt, aki elveszti életét, újra megtalálja azt.”³⁴ Vagy: „Nektek, barátaimnak mondom: Ne féljete azoktól, akik megölik a testet, de azután többé nem árthatnak” (Lk 12,4). Vagy Arkhimédész: megölhetnek, de ártani nem tudnak nekem. Ez a gondolat tér vissza Jorge Semprun *A nagy utazás* című regényében is.

A pszichológus de Bono is felhívja a figyelmet, hogy „a duális logika felelős napjaink kontradikcióra építő politikai kommunikációjáért”: „erős tendenciánk van a negatív beállítódásra és támadó fellépésre”, „Vagyis ha »demokrácia« van, minden más berendezkedés neve »nem-demokrácia«... (pedig) rengeteg állapot van a demokrácián és a diktatúrán kívül”, „A polarizáció éles, és nincs középút”, „A vagylagos ellentétpárok hamis és sarkos (élesen megkülönböztető) polarizációt jelentenek a világban, és nem engednek meg »szürke« tartományt: középutat vagy középső mezsgyét a fekete és a fehér között.” A problémamegoldásra is alkalmas módszer: „megpróbálhatunk más irányba is kiutat tervezni az adott szituációból”. A pszichológus új metaforikus fogalmai közérthetőek: sziklalogika helyett vízlogika. A vízlogika alapja a költészetnek... A rutinokat, főútvonalakat átvágó oldalirányú, mellérendelő (laterális) gondolkodás (sémák melletti elmozdulás) új megoldásokat hoz létre. Bolyai János, Newton óta tudjuk: „A tudomány soha nem tud »bizonyítani« semmit”; „vannak egymástól lényegileg különböző, párhuzamosan létező univerzumok”; „Minden tudományos hipotézis az észlelés vesztőhelye, mert az igazolására olyan adatokat keresünk, amelyekkel alátámaszthatjuk”; „Még a tudományban is rendkívül ritka, hogy jelentős haladást vitával érjenek el.”³⁵

További szempontok a két- és a többértékű logika összevetéséhez:

valóság, konkrétum	fantázia, fikció (Tánczos)
reális világ	fordított világ
választ, dönt	egyensúlykeresés (Bolyai)
zárt	nyitott (harmadikra jutás)
végés	végtelen (Lükő)
elsőfokú változás	másodfokú (váratlan) változás (Watzlawik)
duális logika, kontradikció	laterális (de Bono)
„sziklalogika”	„vízlogika”
polarizáció	középút

Mohás Livia szerint a beteg társadalom tagjainak gyógyítása a művészeteknek és az irodalomnak a feladata lenne. A megújulás: a metafizika. „Metafizika mindig is volt, mióta világ a világ, benne volt, van a létben mint isteni jel, isteni ujj nyoma... ott volt a sámánénekekben, az *Ómagyar Mária-siralom*-ban is... [...] A pszichológia tudja, hogy a természettudományoknak erősen számolniuk kell a ténynyel, miszerint testünk határán alaposan túlterjed tudatunk, észlelésünk, lelkünk, de még érzelmeink is. [...] A dolgokról teljes ismeretünk nem lehet – ebbe bele kellene nyugodni... [...] Az akadémikus pszichológia csak az utóbbi évtizedben kezdi elfogadni ezt a személyiségdimenziót, a spiritualitást, az ember legmagasabb dimenzióját.” Domokos Mátyás *A metafizikus költészetéről* című munkájában írja: a művészetek (és az irodalom) úgy járulhatnak hozzá a gyógyuláshoz, hogy visszaszerzik nekünk az ősi, spirituális kapcsolatot: „az időből kilógó pillanatot”, a „metafizikailag kiközösített időt”.³⁶ A lényeg talán ez: többértékű igazodási (viselkedési) technikák, finom eleganciával viszonyulás a világhoz, az élet művészetének gyakorlása, derű. Összefoglalásként és tanulságul ismét Sári Lászlót idézem: „A kizárt harmadik szabályát alkalmazva, itt a nyugati féltéken, jó kétezer éve, minden döntésünkkel elvetünk egy (vagy több) másik esélyt – örökre. Soha nem tudjuk már meg, a szellem világának mely tájait tártuk volna még fel, ha nincs ez a nagy sietség, ha nem a célszerűség, hanem a megismerés szerényebb vágya vezet minket. Egészen bizonyos, hogy szellemi, érzelmi létezésünk határai szélesebbek lennének, s ez fizikai létünk minőségét is meghatározná. Magyarul: más lenne ma az egész emberi világ.”³⁷

JEGYZETEK

¹ TÁNCZOS Vilmos, *Keletnek megnyílt kapuja*, Krónika–Pro-Print, Csíkszereda, 2000.

² ARISZTOTELÉSZ, *Poétika, kategóriák, hermeneutika*, Kossuth, Budapest, 1997, 154–158.

³ *Filozófiai kislexikon*, szerk. SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLCZER Árpád, Kossuth, Budapest, IV, 1976, 191.

⁴ *Uo.*, 373.

⁵ ERICH FROMM, *A szeretet művészete*, Helikon, Budapest, 1984, 91.

⁶ SZÍVÓS Mihály, *Fordulópontok a hallgatólagos tudás és a tudattalan felfedezés-történetében. A hallgatólagos tudás általános elmélete*, Magyar Szemiotikai Társaság–Loisir, Budapest, 2017, 91.

⁷ SÁRI László, *A Himalája arca – Ázsiáról és a végtelenségről*, Kelet, Budapest, 2007, 204.

⁸ *Uo.*, 204–205.

⁹ *Uo.*, 205.

¹⁰ HAMVAS Béla, *Scientia sacra I.* (1. rész, 1. kötet), Medio, Szentendre, 1995, 162–163., 164.

¹¹ FOLK György, *India – a végletek birodalma*, HVG-könyvek, Budapest, 2007, 108.

¹² FROMM, *i. m.*, 92.

¹³ SEEBAUER Imre, *Bolyai János világlátása, a tanítás-tanulás fejlesztésének új lehetősége. Módszertan az egyéni és a közboldogság teremtéséhez*, é. n., 60. http://www.titoktan.hu/_raktar/Bolyai/SeebauerImre-BolyaiJ-vilaglatasa.pdf

¹⁴ LAO-CE, *Az Út és Erény könyve (Tao Te king)*, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 95.

¹⁵ FROMM, *i. m.*, 93.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ SÁRI, *i. m.*, 215.

¹⁸ FOLK, *i. m.*, 108.

¹⁹ PÖLTL János, *A logika és a tapasztalás viszonya Keleten és Nyugaton*, é. n. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34915/Lozel_Tavol_Ill_Pottl_Janos_p_205-222.pdf?sequence=1&isAllowed=y

²⁰ SÁRI, *i. m.*, 209.

²¹ FOLK, *i. m.*, 44–45.

²² SÁRI, *i. m.*, 216.

²³ SÁRI, *i. m.*, 206.

²⁴ FROMM, *i. m.*, 97–98.

²⁵ PÖLTL, *i. m.*

²⁶ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Magvető, Budapest, 1985 (Magyar Hírmondó), 63–66.

²⁷ TÁNCZOS, *i. m.*, 23–24.

²⁸ SEEBAUER, *i. m.*, 75–76.

²⁹ *Uo.*, 201

³⁰ LÜKŐ Gábor, *A magyar lélek formái*, Exodus, Budapest, 1942, 186–187.

³¹ *Uo.*, 187–189.

³² SEEBAUER, *i. m.*, 121.

³³ *Uo.*, 106.

³⁴ Paul WATZLAWIK, John J. WEAKLAND, Richard FISCH, *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elveit*, Gondolat, Budapest, 1990, 123–124.

³⁵ Edward de BONO, *Nem minden fekete vagy fehér. A kreatív gondolkodás természetrajza*, ford. Bozai Ágota, HVG Könyvek, Budapest, 2011, 34., 35., 146., 240., 242., 216., 81., 88., 95., 165., 254.

³⁶ Mohás Lívía, *A társadalom beteg*, Kortárs, 2020/3, 53–63.

³⁷ SÁRI, *i. m.*, 205.

METTYKÓ GÉZA, *Orbis pictus C5.*, 1984, gouache, 70 x 50 cm

